

ВОБРАЗ ШЛЯХУ ЯК ІДЭЯСТВАРАЛЬНЫ ЦЭНТР АПОВЕСЦІ В. ІПАТАВАЙ “ЗА МОРАМ ХВАЛЫНСКІМ”

А. У. Сузько
(Мазыр, Беларусь)

У артыкуле аналізуецца вобраз-архетип шляху як важны кампанент нацыянальнай мадэлі свету ў творчасці Вольгі Іпатавай. Падкрэслена яго поліфункцыянальнасць у беларускай гістарычнай прозе канца XX – пачатку XXI стст.

Ключавыя словы: гісторыя, культура, шлях, герой, белетрызацыя.

В статье анализируется образ-архетип пути как важный компонент национальной модели мира в творчестве Ольги Ипатовой. Подчеркнута его полифункциональность в белорусской исторической прозе конца XX – начала XXI вв.

Ключевые слова: история, культура, путь, герой, беллетризация.

In article the image archetype of a way as an important component of national model of the world in Olga Ipatova's creativity is analyzed. Its polyfunctionality in the Belarusian historical prose of the late twentieth and early twenty-first centuries is underlined.

Key words: history, culture, way, hero, fictionalization.

Беларуская гістарычная проза канца XX пачатку XXI стст. адлюстроўвае працэсы рэканструкцыі і мастацкага асэнсавання айчыннага мінулага, пошукаў нацыянальнага шляху, нацыянальнага самавызначэння ў полікультурным агульначалавечым кантэксце. Часова-прасторавыя складнікі ўзноўленага нацыянальнага вобраза свету, адлюстраванага ў прозе гэтага часу, падпарадкаваны вырашэнню задачы мастацкага выяўлення пошукаў беларусамі саміх сябе і сваёй Айчыны, сваёй абранай зямлі. Ідэяна-мастацкай субстанцыяй гэтых пошукаў, светапоглядна-эстэтычным стрыжнем беларускіх гістарычных твораў, на нашу думку, з’яўляецца вобраз шляху, у якім арганічна паяднаны тыповыя для беларускага этнасу ўяўленні аб прасторы і часе. У новых часавых варунках вобраз шляху набывае семантыку, ідэнтычную сэнсавай змястоўнасці гэтага вобраза-архетыпа беларускай культуры, засведчанай на пачатку XX стагоддзя, калі праблема сацыяльнай і нацыянальнай ідэнтыфікацыі краіны, этнасу была такой жа актуальнай, як і напрыканцы стагоддзя. Варта згадаць слыннага Янку Купалу з яго быццёва-значным пытаннем-зваротам: “*А хто там ідзе, а хто там ідзе // У агромністай такой грамадзе?*” альбо пошукі яго героямі з “Раскіданага гнязда” сваёй дарогі, свайго ўласнага шляху да асабістага і нацыянальнага шчасця; вобраз сіняй далечы, неабсяжных гарызонтаў, што вабяць і прымушаюць рухацца наперад, у творчасці Якуба Коласа (паэма “Сымон-музыка”, трылогія “На ростанях”) і інш.

Вобраз шляху-дарогі ў творах на гістарычную тэматыку XX XXI стст. звязаны не

толькі з лакальна-геаграфічнымі каардынатамі беларускай зямлі, не толькі з алегарычным увасабленнем працягласці і дынамікі чалавечага жыцця, але і з тэмай духоўнага станаўлення асобы, народа, дзяржавы. Аб гэтым сведчаць гістарычныя творы Л. Дайнекі (раманы “Меч князя Вячкі”, “След ваўкалака”), К. Тарасова (апавесці “Тры жыцці княгіні Рагнеды”, “Пагоня на Грунвальд”), У. Арлова (эсэ “У пошуках украдзенага скарбу”), В. Чаропкі (“Храм без бога”), В. Іпатавай (апавесці “За морам Хвалынскім”, “Прадслава”, раманы “Залатая жрыца Ашвінаў”, “Вяшчун Гедзіміна”, “Альгердава дзіда”) і інш.

Значную ролю ў станаўленні дзяржаўнасці, этнасу, паводле В. Іпатавай, адыгрывае працэс духоўнай самаідэнтыфікацыі, узбагачэння духоўна-эстэтычнага вопыту народа праз культурныя, палітычныя, эканамічныя кантакты з іншымі народамі, працэс духоўнай кансалідацыі ў агульначалавечым маштабе.

У прозе В. Іпатавай адлюстравалася тэндэнцыя да пашырэння прасторавых, часавых і культурна-ідэнтыфікацыйных межаў беларускай гістарычнай прозы. Письменніца, выкарыстоўваючы фактычны матэрыял аб знойдзеных на былым шляху “з варагаў у грэкі” артэфактах (напрыклад, аб старажытных усходніх дырхемах), гістарычныя дакументы, архіўныя дадзеныя, абапіраючыся на свой уласны вандроўніцкі вопыт, стварае канцэпцыю старажытнаарыйскіх каранёў беларускай нацыянальнай культуры, яе трывалай сувязі з індаеўрапейскай праасновай, канцэпцыю культурных, гандлёвых, палітычных кантактаў Полацкага княства як узору першай беларускай

дзяржавы з краінамі Усходу. Яна паказвае, што гісторыя і культура старажытнай Беларусі развіваліся не ў ізаляцыі ад агульначалавечай супольнасці, а былі адкрытымі для перадавога быццёвага вопыту іншых народаў. Крыніцай мудрасці, каштоўных ведаў, якія маглі ўзбагаціць духоўную, навуковую спадчыну беларускага народа, В. Іпатава лічыць старажытныя ўсходнія цывілізацыі. Невыпадкова яна, надаючы сваёй прозе авантурна-прыгодніцкі характар, “накіроўвае” і Алексу з аповесці “За морам Хвальнскім”, і Жывену з рамана “Залатая жрыца Ашвінаў” на ўсход, у далёкія Бухару і Канстанцінопаль. Л. Савік разважае: “Пошукі Ісціны, Вечнага, сцвярджэнне значнасці агульначалавечых каштоўнасцяў галоўнае ў рамане “За морам Хвальнскім”, дзе падкрэсліваецца таксама глыбінная блізкасць розных культур, што грунтуюцца на высокай духоўнасці і чалавечнасці стваральнікаў” [1, 97].

Невыпадкова ў аповесці “За морам Хвальнскім” пісьменніца стварае вобраз таленавітай баярскай дачкі Нялюбы, якая ўцякае ад свету, ад штодзённай мітусні, хаваецца ад людскога вока ў лесе, каб пісаць іконы. Так В. Іпатава падкрэслівае працэс абуджэння духоўнасці народа, яго цягі да прыгожлага, вечнага, да стваральнай і адухоўленай працы, творчае засваенне старажытнымі палачанамі культурна-эстэтычнага хрысціянскага вопыту Візантыі.

Паводле мастацкай канцэпцыі В. Іпатавай, фарміраванне асобы Алексы, цэнтральнага персанажа аповесці “За морам Хвальнскім”, яго духоўнае сталенне адбылося не на радзіме, а на чужыне. Такі сюжэтны ход абумоўлены мастацкай задачай адлюстравання цеснай сувязі полацкай зямлі з культурным светам, працэсу засваення ёю гуманістычнага вопыту народаў свету. Разам з тым, аўтар падкрэслівае кансерватыўнасць, стэрэатыпнасць мыслення старажытных палачан, непрыняцця імі таго, што выходзіла за межы практычна-прагматычнага разумення. Невыпадкова Л. Савік адзначае: “Раман “За морам Хвальнскім” – першая ў беларускай літаратуры спроба асэнсаваць духоўны вопыт тых, хто не па сваёй волі вымушаны быў пакідаць Бацькаўшчыну ў самыя розныя часы і сцвярджацца ў чужым свеце, засвойваць неподобныя культуры, традыцыі, мову, навуку” [1, 100].

Семантыка вобраза-архетыпа шляху змяняецца ў кантэксце ўсяго твора як цэласнай сістэмы ў залежнасці ад духоўна-маральнай, аксіялагічнай “зададзенасці” вобраза-персанажа. Так, князем Брачыславам кіруюць найперш дзяржаўна-палітычныя інтарэсы, калі

ён думае пра тыя шляхі-дарогі, па якіх ён прайшоў пешшу альбо конна з адной мэтай, “каб не адчувалі ізгоймі сябе князі полацкія, а магутнымі ўладарамі” [2, 23]. Такім чынам, для яго дарога-шлях – гэта новая здабыча, паляванне, пошукі славы, магутнасці, выгады для сябе і свайго княства. Яго сын, будучы князь Усяслаў Чарадзеі, валодаючы бясспрэчным талентам будучага кіраўніка краіны, палітычнай прадбачлівасцю, тым не менш захапляецца рэдкім талентам Нялюбы, яе цягай да свабоды, а таксама нетутэйшай прыгажосцю чашы, прывезенай купцом Абдурахманбекам з далёкіх краёў: “Прахалодная чаша ў руках Усяслава цяплела, нібы кроў, што бушавала ў ім, перадавала сваё цяпло ў рэдкую празрыстую паверхню. Дзе, у якіх краях рабілі яе, як маглі дзевяці гэтае дзіва, што, здаецца, пульсавала і спявала ў ягоных руках, да далёкіх суровых берагоў Полаччыны?” [2, 40]. У дадзеным кантэксце вобраз шляху атаясамліваецца з працэсам духоўнага ўзвышэння чалавека. Менавіта тэма духоўнага росту чалавека, яго шляху да самога сябе, да спасціжэння мудрасці сусвету найперш цікавіць В. Іпатаву. Нездарма В. Шынкарэнка падкрэслівала “зададзенасць гістарычнага жанру на духоўнае ўдасканаленне, маральнае развіццё асобы” [3, 108].

В. Іпатава сцвярджае, што даволі часта шлях да самога сябе бывае больш складаным, чым пераадоленне рэальнай прасторы і рэальнага часу. Г. Навасельцава, даследуючы гістарычную прозу мяжы стагоддзяў, вылучыла ў ёй “падзейна-прыгодніцкі напрамак”, якому, паводле яе разважанняў, уласцівы “падкрэслена творчая апрацоўка фактычнага матэрыялу, дынамічныя сюжэтныя лініі, выкарыстанне элементаў знешняй займальнасці, герой, які пастаянна самасцвярджаецца праз пераадоленне цяжкасцей” [4, 101].

Сапраўды, героі В. Іпатавай таксама праходзяць свае шляхі, толькі ім наканаваныя. Найчасцей пешшу, пераадольваючы сваімі ўласнымі нагамі прастору і час. Дарога, вандроўкі перадаюць у творах пісьменніцы рух герояў не толькі ў адносінах да прасторы, але і да часу. Ідуць яны спачатку за зманлівай марай, напрыклад, за каханнем, а, як вынікае з твора, за сэнсам жыцця, “растуць” у дарозе, сталюць фізічна і духоўна.

Неад’емнымі атрыбутамі беларускага шляху-дарогі з’яўляюцца босыя ногі, кайстра, грошы, схаваныя бліжэй да цела, шырока разгорнутая душа, чуйная да прыгажосці і дабра. Вось і Алекса пакідае родную зямлю, каштоўнасць якой ён пачынае толькі ўсведамляць, не як свабодны чалавек, а як

злодей, на болгарскім караблі ў якасці весляра-раба.

Пісьменніца, выкарыстоўваючы мастацкі прыём рэтардацыі, на пачатку твора “прасуе” час, прымушае яго бегчы хутчэй, акцэнтуючы ўвагу чытача на асноўных момантах жыцця Алексы, княскага любімчыка, абранца лёсу. Невыпадкова так паскораны сінтаксічнымі сродкамі мастацкай выразнасці час (мантаж, сюжэтная-кампазіцыйная інверсія, разрыў мастацкага тэксту на асобныя фрагменты-кінакадры і інш.) Так, паступова пісьменніца вымалёўвае шлях героя да самога сябе, да свайго, прызначанага толькі яму лёсу, імкнучыся паказаць, што бесклапотнае жыццё княскага любімчыка, пагоня за хвіліннымі страсямі, за салодкай здабычай уяўныя і прывідныя каштоўнасці, а самае істотнае і лёсавызначальнае ў жыцці Алексы яшчэ наперадзе: там, за морам Хвалынскім, дзе ён зразумее сапраўдную каштоўнасць жыцця і яго мэту, сэнс. Такім чынам, ужо ў назве твора заключана тэндэнцыя да духоўнай эвалюцыі, да духоўнага росту цэнтральнага персанажа. Паводле міфалагічных уяўленняў, Хвалынскае мора (старажытная назва Каспійскага мора) знаходзілася далёка, але ні ў канцы свету, бо за морам былі цудоўныя краіны. Згадаем, як Алекса гаворыць пра тое, што шлях яго ляжыць “туда, дзе, канчаецца зямля” [2, 46]. Ён пакуль яшчэ не разумее каштоўнасць нацыянальных святыняў і гоніцца за прывідным шчасцем. У гэтым, на нашу думку, і заключаецца адметнасць уласнабеларускага шляху, пройдзенага сапраўднымі, знакавымі асобамі: падаўшыся зманлівым надзеям і абяцанням, перадолеўшы жорсткія жыццёвыя выпрабаванні, нарэшце зразумець каштоўнасць роднай зямлі, усвядоміць неабходнасць служэння ёй дзеля яе дабрабыту і годнага пачування ў культурным свеце, але так і не данесці свой каштоўны скарб да берагоў бацькаўшчыны. Такім чынам, мэтай вандроўкі-пошуку Алексы становіцца вандроўка-вяртанне да сябе, да радзімы.

Толькі з моманту душэўнай катастрофы, продажу каханай дзяўчыны Бярозы ўзбекскаму купцу Абдурахманбеку, пасля размовы з маці Бярозы Алекса пачынае “расці”, крытычна ставіцца да навакольнай рэчаіснасці, да самога сябе, жорсткага, бязлітаснага воіна: “Ён успомніў, як аднойчы пад Ноўгарадам такая ж худая, змучаная жанчына цягнулася за ім, павішы на кані, хапала скрутак палатна, які ён забраў з хаты... Відовішча агню толькі весяліла іх, маладых. Яны рагталі, гледзячы на тую бедную жанчыну, іх смяшылі яе пустыя грудзі, што, насычанья сінімі жыламі,

выглядалі ў выразе сарочкі” [2, 45]; “...Не задумваўся на тым, ці маюць права адны людзі рабіць рабамі і халопамі другіх. Толькі цяпер, у тыя хвіліны, калі рукі яго прывычна і натруджана паднімаліся і апускаліся разам з магутным вяслом, ён мог, забываючыся на ўсё, думаць аб тым, што на працягу дваццаці гадоў рабіў бяздумна і ахвотна, атрымліваючы за гэта пахвальбу і ўзнагароду” [2, 52].

З моманту крытычнага асэнсавання сябе і свайго папярэдняга жыцця пачынаецца новы этап у жыцці Алексы. Заканамерна герой прамаўляе: “А ў мяне свой шлях! У мяне свая дарога, і яна ідзе ўбок!” [2, 46]. Ён абірае свой шлях, сваё накіраванне, бо зразумеў, што жорсткасць і бесчалавечнасць, уласцівыя воінскаму брацтву, пазбаўленне чалавека свабоды выбару, нясуць толькі разбурэнне, смерць і нянавісць.

Мастацкі час у творы пачынае рухацца больш павольна, дэманстратыўна агляючы і высвятляючы самае галоўнае і істотнае ў натуре цэнтральнага персанажа. Пісьменніца, апісваючы шматлікія выпрабаванні, што паўсталі на шляху Алексы, паказвае дэталёва, паглыбляючыся ў псіхалогію персанажа, яго духоўнае сталенне. Значную ідэйна-мастацкую нагрузку адыгрываюць тут прыёмы белетрызацыі, рамантызацыі беларускай гісторыі, калі герой ідзе ў чужыя землі не ў паломніцкіх мэтах, не па гандлёвых справах, а за каханнем. Так і шлях Алексы першапачаткова абумоўлены не столькі прагай новых ведаў, пазнання свету, кольку пошукамі прададзенай усходняму купцу яго каханай дзяўчыны Бярозы.

Выкарыстоўваючы традыцыі старажытнага жанру хаджэнняў, В. Іпатава паказвае, як паступова, праз пераадольванне вялікай прасторы, праз жыццёвыя выпрабаванні вырастае асоба годнага чалавека, які з легкадумнага, жорсткага юнака, што з пагардай ставіўся да праяў духу і творчасці, ператвараецца ў асобу, якая марыць прынесці мудрасць і навуку Усходу свайму народу, стварыць Кнігу, самую вялікую справу свайго жыцця, каб быць карысным роднай зямлі.

Алекса, свядома абіраючы ўласны шлях і яшчэ не ўсведамляючы ў чым сапраўднае прызначэнне гэтага шляху, асуджае сябе на выпрабаванні “вадой, агнём і меднымі трубама”: “І было мора, і былі дні і тыдні адчаю, калі, здавалася, няма ратунку, калі чорныя валы кідаліся на ладдзю і спрабавалі ўтапіць яе ў страшнай бездані...” [2, 72]; “Час не цягнуўся, не, ён проста спыніўся з-за гэтай пячанай завірухі, і здавалася гэта будзе вечно, заўсёды, аж да Страшнага Суда, будзе вось так не хапаць паветра, і нават сляза не можа

прабіцца скрозь гэты страшны шквал” [2, 76]. На шляху да Бухары Алексу чакалі фізічныя выпрабаванні, але самыя цяжкія, якія даводзіцца вытрымаць не кожнаму чалавеку, чакалі яго ў самім старажытным усходнім горадзе. Менавіта тут герой зразумее, што ісціна, сапраўдная сутнасць той ці іншай з’явы ўспрымаецца не вачыма, а душой, сэрцам. Бачыць сэрцам вучыць яго таленавіты майстар-разьбяр па дрэве Атаджан, які за знешняй ваяўнічасцю Алексы ўбачыў яго чуйную душу: *“Ты можаш лічыць сябе кім хочаш, але ў цябе душа чуйная да прыгажосці, і ты – не воін, павер мне, хаця я ўсяго толькі просты разьбяр, які зарабляе на хлеб сваім інструнтам і трохі душою”* [2, 89–90]. Менавіта ў Бухары яго чакала, як яму здавалася, найвялікшае расчараванне ў яго жыцці, калі каханая жанчына здрадзіла яму і адмовілася вяртацца з ім на радзіму. І менавіта тут Алекса нараджаецца ў другі раз, абноўленым, зусім іншым чалавекам, пасля таго, як табіб Нармурад выратаваў яго, збітага і апрабаванага, ад смерці ў прыдарожнай канаве.

А. Гурэвіч, разважаючы пра спецыфіку гістарычных аповедаў, мяркуе, што ў іх дзейнічаюць “не столькі канкрэтныя асобы, колькі персаніфікаваныя маральныя каштоўнасці” [5, 108]. Так, лекар Нармурад увасабляе ў творы ідэю гуманізму, увагі да чалавека, нягледзячы на яго рэлігійную і нацыянальную прыналежнасць. Менавіта ён абуджае ў душы Алексы прагу жыцця, прапаведуючы ідэю ўсеагульнага чалавечага яднання: *“...Там, дзе няма болю за другога, спагады, там няма сапраўднай чалавечнасці”* [2, 109].

Станаўленне нацыянальна свядомай асобы, закліканай несці асвету і мудрасць, здабытую ў

іншых народаў, свайму народу, на думку В. Іпатавай, немагчыма без засваення гуманістычнага пафасу, гуманістычных ідэй старажытных усходніх культур. Таму так прагна прыслухоўваецца Алекса да мудрага Ашавазды, спасцігае кніжную мудрасць, адкрытую яму дзіваком-філосафам: *“Чытай іх, дарагі, папаўняй галаву чужым розумам”* [2, 134], адкрывае Алексу разуменне *“найвялікшай радасці даваць, аддаваць сябе”* [2, 136].

Пра драматычны лёс кітайца Лі-сына герой спасцігае спрадвечную сувязь чалавека і роднай зямлі, трагізм лёсу чалавека, адарванага ад сваёй радзімы. Праз лёс Саміні, прыдворнага каліграфу і блазна, усведамляе важнасць сумленнага жыцця і творчасці, пасіянарнага служэння свайму народу.

Такім чынам, шлях Алексы да ўсведамлення значнасці роднай зямлі для паўнацэннага быцця чалавека, да ўсведамлення неабходнасці служэння ёй быў складаным і пакручастым. Яго маштабнай ідэі *“прачытаць вялізны светак, перададзены яму Ашаваздам, запісаць самае важнае, каб пасля, некалі, перадаць, прынесці ў Полацк, навучыць людзей таму, што за многа-многа гадоў да іх нараджэння ўжо ведалі старадаўнія мудрацы”* [2, 138] не дадзена было здзейсніцца. Ён загінуў ад рук рабаўнікоў, так і не перадаўшы галоўны скарб сваёй душы і каштоўныя веды суайчыннікам. Вольга Іпатава паказвае драматызм беларускага нацыянальнага шляху і, на прыкладзе вобразаў Нялюбы, Алексы, трагічны лёс лепшых прадстаўнікоў беларускага народа, што стваралі духоўную гісторыю нацыі; свярджае думку пра *“апрабаваную беларускую мінуўшчыну”* [3, 110]. Разважаючы над гістарычным шляхам Беларусі, пісьменніца праводзіць відавочную праекцыю ў сучаснасць і будучыню.

Літаратура

1. Савік, Л. Адна між замкаў: Літаратурны партрэт В. Іпатавай / Л. Савік. – Мінск: БелСаЭС “Чарнобыль”, 2003. – 168 с.
2. Іпатава, В. За морам Хвалынскім: Аповесці і апавяданні / В. Іпатава. – Мінск: Маст. літ., 1989. – 351 с.
3. Шынкарэнка, В.К. Нястомных пошукаў дарога: Праблемы паэтыкі сучаснай беларускай гістарычнай прозы / В.К. Шынкарэнка. – Мінск: Бел. навука, 2002. – 208 с.
4. Навасельцава, Г.В. Падзейна-прыгодніцкі напрамак мастацкай інтэрпрэтацыі беларускай гісторыі / Г.В. Навасельцава // Ученые записки. – 2013. – Том 16. – С. 100–106.
5. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – М., 1972.